

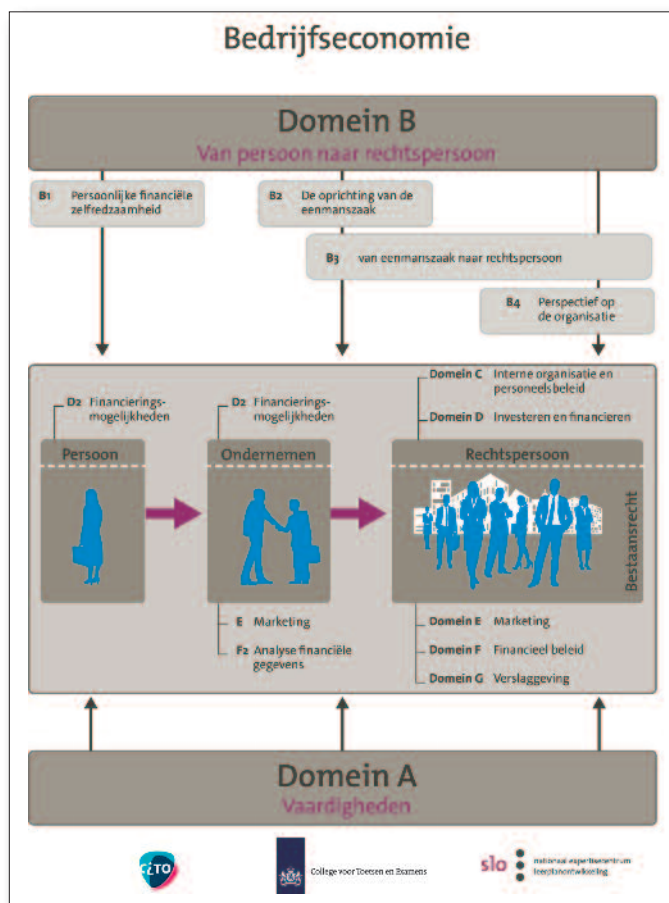
Scenario's voor versterkende samenhang economische vakken

Een praktische aanzet tot een dialoog tussen de economische vakken

Het programma bedrijfseconomie, ondernemerschap en financiële zelfredzaamheid (hierna: bedrijfseconomie) start in augustus 2018. Veel leerlingen zullen dit vak naast het vak economie volgen. Hoe kun je als docent/vaksectie deze twee vakken zo op elkaar afstemmen dat ze daar maximaal profijt van hebben? Hoe kunnen de twee vakken vanuit onderlinge afstemming het economisch bewustzijn van leerlingen gezamenlijk versterken, zodat ze aan het einde van het voortgezet onderwijs een duidelijk economisch cv hebben. En wat betekent dat dan voor de leerling die slechts één van de twee vakken volgt? In dit artikel werk ik, na het bespreken van een beschrijvend kader, twee mogelijkheden voor onderlinge versterking van beide vakken uit. Of ze in de praktijk gaan werken, hangt natuurlijk ook van tal van andere factoren af, die ik aan het slot kort benoem. Ik wil met het artikel mogelijkheden laten zien. Het is zoals de subtitel stelt 'een aanzet tot dialoog' binnen de vaksectie op school.

Marc den Elzen

Figuur 1

Perspectiefbenadering

Om te komen tot een beschrijvend kader gebruik ik de dominante gedachte bij de beschrijvingen van de beide examenprogramma's. Voor het nieuwe vak bedrijfseconomie is dit het best geïllustreerd met het overkoepelende domein B (van persoon tot rechtspersoon). In *figuur 1* wordt de samenhang binnen het vak in essentie weergegeven. Domein B, met bijbehorende actoren van persoon, startende ondernemer en de onderneming als rechtspersoon, vormt de rode draad van het vak. In het rapport van de Vakvernieuwingscommissie M&O kwamen bij de diverse domeinen echter ook nog andere actoren langs, zoals formele en informele samenwerkingsverbanden tussen bedrijven onderling en tussen bedrijven en overheden. Deze samenwerkingsconstructies kennen een permanent of een tijdelijk karakter. De organisaties kunnen zowel lokaal, regionaal als internationaal actief en gevestigd zijn en kunnen een commercieel of een niet-commercieel karakter hebben. Als we een uitgebreidere benadering van actoren/organisaties nemen, is daarmee sprake van:

- I het individu/ de gezinshuishouding, inclusief (in-) formele samenwerkingsverbanden in de privésfeer;
- II de bedrijfshuishouding:
 - a) zijnde niet een rechtspersoon, bijvoorbeeld de eenmanszaak;
 - b) zijnde een rechtspersoon, zoals BV/ NV/ vereniging/ coöperatie (en mogelijke tijdelijke samenwerkingsverbanden hierbinnen);
- III Nationale samenwerkingsverbanden op diverse overheidsniveaus, inclusief de nationale overheid (maar ook publiek-private samenwerking);
- IV Internationale samenwerkingsverbanden op overheidsniveau.

Ongetwijfeld zijn er nog andere vormen mogelijk, maar laten we deze actoren als uitgangspunt voor de beschrijving van de versterkende samenhang nemen. Het betreft economische actoren/organisaties die beslissingen nemen die een hoog financieel-of/ en sociaaleconomisch kenmerk hebben en die deze beslissingen achteraf in de vorm van financiële en niet-financiële informatie in kaart brengen. Dit gebeurt om verantwoording af te leggen en om het gedrag (de strategie) bij te sturen – waarbij de reactie van zowel derden als participanten bin-

nen de organisatie, en de onzekerheid hierover, in de overweging worden meegenomen. Deze actoren hebben naast juridische eigenschappen ook specifieke sociaal-culturele eigenschappen. Ze beschikken over morele, politieke en filosofische overtuigingen en hebben verschillende fysiologische en karakterologische kenmerken die van invloed zijn op de aard van het besluit, het besluitvormingsproces zelf en de uitkomst.

Concept-contextbenadering

Binnen het programma economie is de concept-contextbenadering leidend: de gebruikte economische concepten dienen om grip te krijgen op deze contexten. In de syllabus economie wordt een context voor het vak economie als volgt beschreven: een context is een voor een kandidaat herkenbare situatie of gebeurtenis waarin economische concepten een rol spelen (CvTE). Contexten hebben een ruimte- en periodeaspect en vinden plaats binnen een historisch, culturele setting. De economische relaties of/ en verbanden waarvan sprake is, kunnen zich op verschillende niveaus afspelen. Binnen het gezin, binnen een bedrijf, tussen een gezin en een bedrijf, binnen een sector, binnen een regio, binnen een land of binnen een groep van landen.

Traditiegetrouw onderscheidt economie de volgende niveaus van de contexten:

- 1 situaties/ gebeurtenissen op microniveau (het gezin/ de bedrijfsorganisatie)
- 2 situaties/ gebeurtenissen op mesoniveau (tussen bedrijven – binnen een bedrijfstak)
- 3 situaties/ gebeurtenissen op macroniveau en mondiaal niveau.

Een situatie op microniveau (inclusief economische vraag) is bijvoorbeeld: 'Jan en Marie hebben twee kinderen en deze moeten over twee jaar gaan studeren – wat betekent dit nu en straks voor hun financiële situatie?' Op mesoniveau: 'de papierin-

dustrie heeft te maken met toenemende digitalisering – wat betekent dit voor de concentratiegraad in deze bedrijfstak?' Of: 'Wat betekent dit voor de toeleveranciers?' Op macroniveau: 'land X kampt al twee jaar met een toenemende werkloosheid, hoe werkt dit door op het overheidssaldo?' Met deze hier genoemde voorbeelden valt het niveau van de context en het eerder beschreven perspectief samen. Er zijn echter ook voorbeelden te bedenken waar dit niet het geval is. Om dit te beschrijven kijken we naar de macrocontext.

Macrocontext en veranderingen

De macro-economische omgeving en het beschrijven en verklaren van deze omgeving, is van oudsher typerend voor het vak economie. Belangrijke begrippen hierbij zijn conjunctuur, conjuncturele verschijnselen, structuur en structurele ontwikkeling. Voor bedrijfseconomie is de macro-economische omgeving een gegeven: gezinnen en ondernemingen hebben er mee te *dealen*. De eerder beschreven actoren moeten vanuit de gegeven macrocontext hun keuzen maken – maar daarbij speelt de interpretatie van die macro-omgeving en de verandering daarvan natuurlijk wel een rol. Kernvraagstuk voor de diverse huishoudens is dan de eigen (geïnterpreteerde) *gevoeligheid*, inclusief het eigen *adaptievermogen* op deze veranderingen in de macro-omgeving. Voor bijvoorbeeld bedrijfshuishoudingen kun je de volgende drie vragen stellen:

- 1 op sectorniveau: Waarom is de ene bedrijfstak gevoeliger voor deze veranderingen in de macro-omgeving dan een andere bedrijfstak?
- 2 op bedrijfsniveau (passief): Waarom is het ene bedrijf vanuit financieel-economisch gevoeliger voor deze veranderingen dan een ander bedrijf uit dezelfde sector?
- 3 op bedrijfsniveau (actief): Hoe reageren deze bedrijven op deze verandering en waarom zijn deze reacties verschillend? Wat is de strategie die het individuele bedrijf toepast? En waarom en in elke mate is deze strategie effectief?

Voor overheidshuishoudingen kunnen soortgelijke vragen worden bedacht. Denk hierbij aan de kredietcrisis; ook in dat geval kunnen de verschillende reacties/ beslissingen van overheden worden geanalyseerd, inclusief dan de vraag waarom bepaalde landen meer gevoelig voor de kredietcrisis en de daaruit voortvloeiende afvlakking of zelfs daling van de economische groei waren dan de economieën van andere landen. Voor gezinshuishoudingen geldt dit eveneens: ook zij worden geconfronteerd met veranderingen in de macro-omgeving en moeten hier keuzen in maken, zoals: 'verkoop ik mijn huis?', 'verander ik van baan?' en 'moet ik extra gaan sparen?' Daarbij heeft de overheid via diverse instrumenten direct of indirect invloed op het beslissingsproces. Zicht op het waarom van macroveranderingen, inclusief het waarom van systeemshokken, moeten natuurlijk

bij economie scherp aan de orde komen en zijn nodig voor maatschappelijk begrip, inclusief de (relatieve) rol van het beleid van overheden of monetaire autoriteiten hierin.

Economie probeert de diverse reacties te conceptualiseren; ze probeert er patronen in te ontdekken en dat via beredeneerschema's (of modellen) te duiden. Bedrijfseconomie is meer instrumenteel: denk aan externe verslaglegging of de investeringsanalyse – het is veel meer een praktische exercitie om grip op de (bedrijfs-) situatie te krijgen en te beslissen. Bedrijfseconomie is vanuit de praktijk gevormd.

Macrocontext en de situatie

Behalve veranderingen van de situatie moet ook de situatie op het moment zelf in kaart worden gebracht en hoe de diverse huishoudens (actoren) zich daarop inrichten. Een voorbeeld hiervan is het verschil in resultaten tussen bedrijven. De micro-economische vraag kan zijn: 'Waarom haalt het ene bedrijf een relatief hogere of lagere winst dan eenzelfde bedrijf in die sector?' De verklaringen hiervoor kunnen heel complex zijn, waarbij een deel van de verklaring algemeen geduid kan worden, zoals dat het ene bedrijf relatief veel van zijn productie in een ander valutagebied afzet en meer last heeft van een appreciatie van de eigen munt. Maar de verklaring kan ook zijn dat het bedrijf gezien de doelgroep van het product een (slimmere) marketingstrategie had en zich beter heeft weten te positioneren. Of de verklaring is dat het ene bedrijf relatief veel 'duur' lang vreemd vermogen heeft, terwijl het andere bedrijf juist relatief veel goedkoop 'kort' vreemd vermogen heeft en daarmee profiteert van dalende rente op de vermogensmarkt. Vergelijk: bij bedrijfseconomie komt externe verslaggeving aan bod en daarmee kunnen bijvoorbeeld de financiële overzichten van twee verschillende bedrijven worden geanalyseerd. Bedrijfseconomie draait (uiteindelijk) om het specifieke bedrijf en economie om het bedrijf in algemene zin (een meer geaggregeerd niveau – de bedrijfshuishouding). De bedrijfseconomie kan aan de hand van de strategie van bedrijven een specifieke uitkomst verklaren, terwijl economie juist de patronen op een geaggregeerd niveau met beredeneerschema's en met behulp van modellen kan beschrijven en verklaren. Los van dit alles blijkt dat de vakken tegen elkaar aan schurken en dat beide vakken elkaar kunnen verrijken door zoals in het geval van bedrijfseconomie een gerichte context te bieden voor het vak economie, maar ook om praktische instrumenten te bieden/ te beschrijven als het gaat om de interactie tussen een individuele actor en de economische omgeving.

Opties tot versterking

Op grond van het bovenstaande zijn verschillende versterkende scenario's mogelijk: een themabena-

dering en een bestuurlijke benadering. Voor de leerlingen die slechts één van de twee vakken hebben, heb ik in het kader een alternatief aange-reikt..

Optie 1: de themabenedering

Voor leerlingen die beide vakken hebben, kan per periode gewerkt vanuit voor beide vakken gedeelde vraagstukken en kunnen contextrijke inhoud en diverse vaardigheden uit domein A goed uit de verf komen. Bij bedrijfseconomie staat de actor (gerelateerd aan zichzelf/ de ander/ de onderneming) centraal, bij economie de omgeving (de context) waarin de actor opereert; hierbij gebruik makend van de termen micro- meso- en macro-omgeving.

Voor havoleerlingen zou dit een indeling kunnen zijn, waarbij gebruik gemaakt is van de zogenaamde verplichte contexten uit de syllabus, zie *figuur 2*.

Themabenedering vwo

In het vwo gaat het dan om een uitgebreidere, meer diepgaande analyse van de omgeving. Ook kan het ontwikkelen van een passende strategie en het beoordelen daarvan centraal staan. Deze strategie behelst dan de diverse personen, inclusief de overheid. Verder kan in het vwo meer gekeken worden naar de manier waarop de actoren reageren en anticiperen op (veranderingen in) beleid. Vergelijk hierbij de kredietcrisis: van een vwo-leerling mag verlangd worden dat hij het gedrag van banken voorafgaand aan de kredietcrisis kan analyseren. Dit kan ook in een schema over elf of twaalf perioden worden uitgewerkt.

Optie 2: bestuurlijke benadering

Naast de themabenedering (gedeelde vraagstukken) kan een andere samenhangende ordening gerealiseerd worden via een bestuurlijke benadering van het vak. Het gaat dan om het besturen van het huishouden (huishoudkunde). In deze, op het WRR-rapport *Naar een lerende economie (WRR, 2013)*, geïnspireerde benadering staan het eigen adaptieve vermogen en de mogelijke rol van instituties centraal. De structuur van het lesprogramma is dan de volgende:

- 1 actor (gezinshuishouding/ bedrijfshuishouding/ overheidshuishouding);
- 2 kansen/ bedreigingen (uit de micro- meso- macro-omgeving);
- 3 strategie (adaptievermogen);
- 4 rol overheid.

Deze bestuurlijke benadering past meer bij het vwo. In vwo 4 zou deze opbouw gekoppeld kunnen worden aan de privépersoon/ de gezinshuishouding; in vwo 5 aan de bedrijfshuishouding in de regionale context en in vwo 6 aan de bedrijfshuishouding (in internationale context) én de overheidshuishouding. Ook deze optie kan richting eindtermen bedrijfseconomie en economie uitge-

	'Bedrijfseconomische vraag'	eindtermen bedrijfseco nomie	'Algemeen economische vraag'	economie met in vet verplichte context
Blok 1	(Privé - zelf) De vervolgopleiding die je kunt gaan doen, kent een voltijdvariant en een duale variant. Hoe maak je een verstandige afweging?	11.1	(Individueel en micro-omgeving) In het leven moeten economische actoren afwegingen maken. Jij doet dat, een bedrijf doet dat, de overheid doet dat. Tegelijkertijd proberen (bepaalde) bedrijven en overheden jouw keuzeproces te beïnvloeden. Ook anderen proberen dit te doen. Hoe en waarom doen ze dit?	B Schaarste Onderwijs en menselijk kapitaal
Blok 2	(Privé – ander) De heer en mevrouw Brood beschikken over € 150.000 aan spaargeld. Ze overwegen met behulp van een aanvullende hypotheek een tweede huis te kopen en verwachten dit vervolgens voor een deel van de tijd te kunnen verhuren. Hoe komen zij tot een verstandige afweging? En hoe kan het vooruitzicht van een schenking / erfenis dit besluit beïnvloeden?	11.2, 11.3, 11.4	(Individueel en meso-omgeving) In het proces van ruil veranderen de prijzen van bepaalde producten (en ook de prijsverhoudingen). Welke invloed hebben deze veranderende prijzen en prijsverhoudingen op individuele aankoopbeslissingen en hoe ontstaan die veranderingen?	C Ruil + Marktwerking in algemene zin (D.1: 1.1 t/m 1.7 en D.4: 4.1 t/m 4.4) Huis en hypotheek
Blok 3	(Ondernemer) De heer Jansen is werkzaam als kok in een restaurant. Hij merkt dat de vraag naar cateringdiensten de laatste jaren fors is toegenomen. Hij overweegt dit zelf als ondernemer te gaan aanbieden en zijn bestaande baan op te geven. Hoe komt hij tot een verstandige afweging? En hoe gaat hij om met de diverse risico's die hij zowel in de persoonlijke als de ondernemings situatie loopt?	11.2, 12.1, 12.2, 12.3, 12.4, 16.1, 16.3, 16.4, 16.5, 16.6, 16.9, 18.1 D1	(Ondernemer en micro-omgeving) Een mens moet om in zijn behoeften te voorzien over ruilmiddelen beschikken (tijd/ geld). Hoe creëert hij die en hoe gaat hij om met de kans dat er perioden waarin hij niet kan werken, door ziekte of ouderdom.	D1 Vraag en aanbod 1.7/1.8/1.9 D2 Toetreding Arbeidsmarkt/ cao/ Sociale zekerheid/ pensioenen
Blok 4	(Onderneming) De heer Jansen start als cateraar en merkt al snel de potentie van zijn bedrijf. Hij denkt naast bedrijven ook particulieren te kunnen bedienen, inclusief internationale reisgezelschappen. Hij wil hier zijn marketing op inrichten en ook wil hij weten hoe kosten en opbrengsten, uitgaven en ontvangsten zich aan beide activiteiten relateren. Hoe moet hij dit aanpakken? En welke rechtsvorm is verstandig?	13.1, 14.1, 14.2, 15, 16.3, 16.4, 21, 22	(Onderneming en micro-omgeving) Er zijn in de economie verschillende groepen vragers te onderscheiden (consumenten/ producenten/ overheden/ hier en daar) Binnen deze groepen zijn er ook weer verschillende groepen te onderscheiden en de koopkracht van deze groepen wordt ook weer beïnvloed door de overheid. Hoe krijg je als onderneming zicht op de verschillende koopkrachtige vragers en op de verwachte ontwikkeling van hun koopkracht?	H1 Welvaart I2 Registratie van conjunctuur
Blok 5	(Onderneming versus ondernemingen) Onderneming XXX wil zijn winst verhogen. Ze kan dat bereiken via een stijging van de omzet of een daling van de kosten. Het is echter zo dat de markt waarin de onderneming opereert weinig groeit. Beschrijf welke strategieën er mogelijk zijn om deze doelen te bereiken en wat daarbij het spanningsveld is (als bijvoorbeeld de financiële middelen nu te kort schieten)?	19, 20, 23, 24, 25	(Bedrijf en meso-omgeving) Een producent opereert op een bepaalde markt. Op deze markt zijn ook andere spelers actief. Deze spelers willen net als de producent overleven, maar mogelijk ook uitbreiden. Hoe kun je als onderneming optimaal overleven, maar ook verder groeien in een bepaalde markt?	D3 Marktstructuur F1 Samenwerken F2 Onderhandelen Faillissement en aansprakelijkheid Prijsoorlog
Blok 6	(Privé en maatschappij) De familie Jansen wil zorgen dat ze bij de opbouw van financieel vermogen minder conjunctuurgevoelig is. Hoe kunnen ze dat realiseren? En waaruit bestaat de conjunctuurgevoeligheid van een persoon?	11.2, domein H duurzaam beleggen/ duurzaam investeren met de buurt	(Individueel/ ondernemer/ onderneming en macro-omgeving) De waarde van geld is niet constant. In de loop van de tijd wordt door inflatie de koopkracht van een munt minder. Personen hebben in het verleden gespaard, maar zijn ook schulden aangegaan. Hoe zorgen zij dat ze inflatie de baas blijven? Wat voor rol hebben de overheid en de ECB hierbij?	G1, G2, G3, I3, E1, E2 Maatschappelijk verantwoord ondernemen ECB en Stabiliteitspact
Blok 7	(Onderneming en maatschappij) De onderneming XXX wil zorgen dat het minder conjunctuurgevoelig is. Hoe kunnen ze dat realiseren? En waaruit bestaat de conjunctuurgevoeligheid van een bedrijf?	16.7, 16.8, 26	(Bedrijf en internationale macro-omgeving) Bedrijven zijn voor hun ontwikkeling afhankelijk van ontwikkelingen in Nederland en het buitenland. De prijzen van geïmporteerde grondstoffen kunnen veranderen, de inkomens in exportmarkten kunnen wijzigen en ook kunnen er internationale handelsverdragen gesloten worden. Wat zijn de economische consequenties hiervan?	I1 H2 Europese integratie

werkt worden. Het lastige (of juist het uitdagende) hierbij is, is dat deze bestuurlijke benadering een nieuwe interpretatie van beide examenprogramma's als geheel kan zijn. Het synchroon lopen met leerlingen die slechts een van de twee vakken heeft, kan daarmee lastig worden.

Tot slot

Of een dergelijke opzet op school kan worden toegepast, hangt van tal van factoren af: wat kan, wat past, wat werkt bij de eigen schoolsituatie/ motivaties en voelen docent en sectie er zich senang bij. Ik hoop dat vanuit dergelijke uitgangspunten de dialoog gevoerd kan worden. Dit artikel is daarbij een eerste aanzet, waarbij het conceptuele kader ongetwijfeld strakker kan. Vandaar ook de subtitel: een praktische aanzet tot een dialoog tussen de economische vakken. Mocht jullie als vaksectie mij daarin willen betrekken en/of meer informatie nodig hebben, dan kun je contact opnemen via m.denelzen@slo.nl.

Marc den Elzen

Leerplanontwikkelaar economische vakken SLO

¹ **Marc den Elzen werkte jarenlang in voortgezet onderwijs en hoger beroepsonderwijs. Binnen het hbo was hij zowel docent bedrijfseconomie en algemene economie als curriculumontwikkelaar.**

² **Leerlingen die slechts een van de twee vakken hebben, zouden in het kader van het gedifferentieerd inrichten van keuzeonderwerpen (domein H bij bedrijfseconomie en domein K bij economie) gericht 'extra' economisch onderwijs kunnen krijgen. Voor wat betreft bedrijfseconomie valt te denken aan het beschrijven van kansen/ bedreigingen in het geval van een investeringsanalyse (D1) of het investeringsplan van een beginnende onderneming (B2), of de externe analyse in de SWOT-analyse (B4). Als mogelijk gedifferentieerde keuzeonderwerpen voor leerlingen met uitsluitend bedrijfseconomie valt daarmee te denken aan:**

- **economische conjunctuur (denk hierbij aan macro-economische verbanden, die bijvoorbeeld geïllustreerd worden met de conjunctuurklok);**
- **samenwerken en onderhandelen (denk hierbij aan de beslisboom);**
- **internationale economie (denk hierbij aan effecten van wisselkoersveranderingen in combinatie met de ligging van afzetmarkten en inkoopmarkten).**

Voor de leerling met uitsluitend economie geldt overigens dat bijvoorbeeld de investeringsanalyse (eventueel gecombineerd met financiering) uit domein D van bedrijfseconomie meerwaarde heeft en dus voor hen onder keuzeonderwerpen zou kunnen vallen. Gecombineerd met scenarioanalyse wordt het dan een vorm van economisch modelleren. Het is dan wel zaak om dit in combinatie met bijvoorbeeld onderzoeks- en ICT-vaardigheden te behandelen (en het aan een concreet investeringsidee van een bedrijf op te hangen).

Figuur 2